

ПАЛМИРА ЛЕГУРСКА, НИЧКА БЕЧЕВА
(София)

ПРОБЛЕМИ НА СЕМАНТИКАТА НА ДИМИНУТИВИТЕ
В РУСКИЯ, СРЪБСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
И ПРЕДСТАВЯНЕТО Й В ДВУЕЗИЧЕН РЕЧНИК
(върху материал от тематичната група названия за части на тялото)

Безспорен интерес за теорията и практиката на съпоставителното езикознание, както и за практиката на съставянето на двуезични речници има типологичното изучаване на определена лексикална микросфера в дадена група езици от гледна точка на извличането на универсални модели за представянето на семантиката на думите. Както е известно, един от основните въпроси за теорията и практиката на съставянето на двуезичен речник е еквивалентността на съпоставяните лексикални единици. Възможно е еквивалентността между две отделни лексикални единици в два езика да бъде установявана умозрително; от друга страна, съпоставката може да се извършва не между отделно взети единици, а в рамките на лексикална микрогрупа по предварително изработена семантична матрица (Легурска 1984).

Семантичната матрица е еталон — инвариант, по отношение на който конкретните лексикални единици в съпоставяните езици са варианти.

Възможността за създаването на такъв еталон се опира на две допускания. Според първото — типовете значения на дадена дума се определят от принадлежността ѝ към определена лексикална общност — тематична група, лексико-семантична група, лексико-граматична група. Според второто — всяка лексикална група е отворена и всяко ново обозначение в даден език, отговарящо на семантичните характеристики на групата, може да придобие значенията, прогнозирани от семантичната матрица.

В тази статия ще разгледаме някои въпроси, свързани със семантиката на диминутивите в три близкородствени езика — руски,

сръбски и български, с оглед на представянето ѝ в двуезичните речници по семантична матрица.

На диминутивите са посветени различни изследвания, засягащи явлението както във формален, така и в съдържателен план. От гледна точка на задачите, които си поставяме тук, за нас са актуални онези аспекти от семантиката на диминутивите, които набелязват чертите на универсален семантичен модел, приложим при изследването на произволно взети диминутиви в рамките на всеки един от европейските езици.

Възможности за изработване на съдържателна матрица на диминутивите дава семантичната интерпретация на умалителните имена от Н. Ф. Спиридонова (Спиридонова 1999). Като се основава на компютърната банка на руската предметна лексика в системата “Лексикограф”, с което гарантира абсолютна представителност на заключенията си, авторката постулира следните типове значение на руските диминутиви:

1. Оценъчно значение — положително и отрицателно, например: р. **чашечка**, **водичка** (+), но **племянничек**, **интелигентик** (-). Разглеждането на този тип значение е наложително при интегралното и системното анализиране на лексиката в духа на модела на Ю. Д. Апресян (Апресян 1995). В рамките на проблематиката на традиционния двуезичен речник подобен род явления могат да бъдат изнесени извън фокуса на вниманието като продукт изключително на речевата практика и трудно податливи на семантизиране в системен план.

2. Собствено диминутивно значение. Подобно значение имат съществителните, обозначаващи денотати, способни да намаляват един от параметрите си — линеен или количествен. Тук се отнасят думите, денотиращи артефакти с определена пространствена конфигурация, като названия за мебели — р. **диванчик**, съдове — р. **кувшинчик**, земна площ — р. **лесок**, населен пункт — р. **деревенька**, приспособления — р. **булавочка**, инструменти — р. **топорик**, помещения — р. **комнатка**, съоръжения — р. **балкончик**, постройки — р. **сарайчик**, водоеми — р. **прудик** и т.н., както и названия за естествени предмети като риби — р. **щучка**, насекоми — р. **жучок**, птици — р. **попугайчик**, влечуги — р. **черепашка** (Спиридонова 1999, 17).

3. Значение за умален обект от особен тип. Към това типове значение Спиридонова отнася всички случаи, които традиционно се наричат лексикализирани умалителни съществителни (вж. също Червенкова 1961) от рода на р. **крышка** (**кастриюли**), **пилка** (для **ногтей**), **ножка** (**стула**), **носик** (**чайника**) и т.н., т.е. онези случаи,

когато денотатите, обозначаваани от неумалителното и умалителното име, са различни.

Именно на тези случаи, когато умалителното име става средство за лексикална деривация в споменатите по-горе славянски езици, ще се спрем в по-нататъшното си изложение.

Според наблюденията на Ив. Васева (Васева 1975, 46), в руския език умалителните съществителни се използват два пъти по-често в сравнение с българския и това вероятно е причина те да се лексикализират по-често в руския език и да образуват значения, отнесени към дадената по-горе група 3. В друго наше изследване върху номинативните метафори (Легурска, Златанов 1985) се прави допускането, че лексикализирането на диминутивите е представено в различна степен в отделните славянски езици: в полския, руския, украинския и чешкия то е представено в по-висока степен в сравнение със сръбския, в който обаче то е застъпено повече в сравнение с българския, т.е. лексикализираните диминутиви са явление характерно в различна степен за отделните славянски езици, но безспорно за всеки от тях са семантичен типологичен параметър.

Цитирайки изследване върху гръцките диминутиви, И. Грицкат (1995, 14) посочва, че през последните две хилядолетия диминутивите в гръцки са били много разпространени, но те непрекъснато са губили умалителните си значения. Конотацията умявяване е отслабвала и е преминавала в неутрална денотация. Явлението се наблюдава и в сръбски, а и в другите балкански езици, но е трудно да се определи дали това е още един балканизъм.

По-долу предлагаме матрица на семантиката на лексикализираните диминутиви от *тематичната група "части на тялото"*, приложима за всеки един от славянските езици. Конкретните илюстрации тук ще бъдат за руския, сръбския и българския език.

Семантичната матрица, която предлагаме, е обобщаващ модел на семантичната структура на всяка възможна номинация, отнесена към лексикално-граматичния разред на диминутивите. В нея се представят всички възможни типове значения на диминутива. Матрицата се основава на предварителен анализ на значенията на думите по тълковните речници в посочените славянски езици и тяхната типология. Отделните значения за всеки диминутив в рамките на названията за частите на човешкото тяло се разпределят по следния начин:

1. Собствено диминутивно значение.

‘частта на тялото с умалени пространствени параметри в сравнение с неумалената част на тялото’

2. Стеснено значение на 1.

‘частта на тялото, принадлежаща на жена или дете’

3. Диминутиви — номинативни метафори:

3.1. ‘част от естествен предмет, по функция и форма подобен на частта на тялото’

3.2. ‘част от изкуствен предмет, по функция и форма подобен на частта на тялото’

4. Диминутиви — метонимии:

4.1. ‘ястие от частта на тялото’

4.2. ‘част от дреха, съответстваща на частта на тялото’

4.3. ‘заболяване на частта на тялото’

5. Диминутиви — образни метафори:

5.1. ‘човек, характеризирани по свойство, приписвано от човека на частта на тялото’.

Собствено диминутивното значение ‘определена част на тялото’ смятаме за първично. Значението ‘част на тялото, принадлежаща на жена или дете’ е семантично стесняване на първичното значение, без да се излиза извън рамките на денотацията *човек*. Сравни р. **ручка** — б. **ръчичка** — с. **рукица**, р. **ножка** — б. **краче** — с. **ногица** могат да бъдат номинации на съответните крайници на жена и дете в руския език и само на дете в българския и сръбския, при невъзможност и за трите езика да се каже р. **ручка боксера**, **ножка старика** — б. **ръчичка на боксьор**, **краче на старец** — с. **рукица боксера**, **ногица старца** в немаркирана стилистично употреба на думите. Останалите значения в семантичната матрица 3–5 са вторични и са семантично мотивирани от 1.

Нека се спрем на номинативните метафори, изразени с умалителни съществителни — названия за части на тялото, при еквивалентност на думите в първичните им значения. Лексикализираните значения представяме ономаσιологично — формулираме съответното тълкуване на значението и след това посочваме възможните лексикални изрази в руския, сръбския и българския език.

I. 1. ‘част от изкуствен предмет, по форма подобен на тънък косъм’

р. **волосок (часового механизма, электрической лампочки)**б. **косъмче** –с. **власац/ власак/ власић** –

2. ‘естествен предмет или част от естествен предмет, по форма подобен на тънък косъм’

р. **волосок (крапивы, корня)**б. **косъмче** –

с. **власац** (зоол. паразитна обла глиста; бот. врета ситног лука, влашац)

с. **власак** (папрати; бусењача)

II. 1. 'изкуствен предмет или част от изкуствен предмет, по форма подобен на умалено око'

р. **глазок** (двери, фотоапарата, ткани)

б. **оченце** –

с. **окце** (мреже, у везу; котура)

2. 'част от растение, по форма подобна на ...'

р. **глазок** (древесный, на картошке)

б. **оченце** (на картоф)

с. **окце** (младице, бильке, калем с окцем)

3. 'част от животно, по форма подобен на ...'

р. **глазок** (в окраске насекомых и птиц)

б. **оченце** –

с. **окце** –

III. 1. 'част от изкуствен предмет, по положение и форма подобен на умалена глава'

р. **головка** (булавки, сапога)

б. **главичка** (на карфица)

с. **главица** (чиоде)

2. 'част от растение, по форма подобен на ...'

р. **головка** (чеснока, мака)

б. **главичка** (на чесън)

с. **главица** (лука, мака)

3. 'част от земна повърхност, по форма подобна на ...'

р. **головка** –

б. **главичка** –

с. **главица** (брда, брега)

IV. 1. 'част от естествен предмет, по форма подобен на умалено гърло'

р. **горлышко** –

б. **гърленце** –

с. **грлић** (материце)

2. 'част от изкуствен предмет, по форма подобен на ...'

р. **горлышко** (сосуда)

б. **гърленце** –

с. **грлић** (флаше, пушке)

V. 1. 'естествен предмет или част от естествен предмет, по форма и функция подобен на умалена жила'

- р. жилка (растения, горной породи)
 б. жилка (на растение)
 с. жилица (корена; живац)
- VI. 'част от изкуствен предмет, по форма подобен на зъб'
 р. зубец (пилы, крепостной стены)
 р. зубок (машины)
 б. зъбче –
 б. зъбец (на колело, на гребен)
 с. зубић/зупчић –
 с. зубац (на тестери, на чешљу)
2. 'част от естествен предмет, по форма подобен на зъб'
 р. зубчик (бабочки)
 б. зъбче –
 с. зубић/зупчић/зубац –
- VI. 'естествен предмет или част от естествен предмет, по функция подобна на кожа'
 р. кожица (плода)
 б. кожичка (на плод)
 с. кожица (плода; пловна кожица)
- VII. 1. 'част от изкуствен предмет, по функция подобен на крак'
 р. ножка (мебели, фужера, циркуля, сооружения)
 б. краче (на шевна машина)
 с. ножица (од кревета)
 с. ножац (на меху)
2. 'част от естествен предмет, по функция подобен на крак'
 р. ножка (гриба)
 б. краче (на полип)
 с. ножица –
- VIII. 'част от изкуствен предмет, по изпъкналото си положение подобна на нос'
 р. носок (обуви)
 носик (чайника)
 б. носле –
 с. носић –
 с. носак/носац (ибрика)
- IX. 'изкуствен предмет, по форма подобен на рамене'
 р. плечики 'закачалка'
 б. раменце –
 с. раменце/рамешце/раменац –

X. 1. 'изкуствен предмет или част от изкуствен предмет, по положение и функция подобен на ръка'

р. **ручка (посуды, мебели)**

б. **ръчичка** –

с. **ручица/ручка (мењача, посуђа, оружја; сноп; повесмо)**

2. 'писмена принадлежност'

р. **ручка (для письма)**

б. **ръчичка** –

с. **ручица** –

XI. 1. 'част от изкуствен предмет, по положение подобна на гръб'

р. **спинка (бритвы)**

б. **гръбче (на книга)**

с. **леђанца** –

2. 'част от мебел, по форма и функция подобна на гръб'

р. **спинка (стула, дивана)**

б. **гръбче** –

с. **леђанца/леђашца** –

XII. 'част от естествен предмет, по форма подобен на мустаче'

р. **усики** –

б. **мустаче, мустачета (на растение)**

с. **брчић** –

XIII. 1. 'част от естествен предмет, по форма подобен на ухо'

р. **ушко** –

б. **ушенце** –

с. **ушка** 'ушна раковина'

2. 'част от изкуствен предмет, по форма подобен на ухо'

р. **ушко (иголки, пуговицы)**

б. **ушенце** –

с. **ушица (у трнокопа, од секире, мотике, игле)**

с. **ушка (од секире, на посуде)**

XIV. 1. 'част от изкуствен предмет, по форма подобен на шийка'

р. **шейка (сосуда)**

б. **шийка (на съд)**

с. –

2. 'част от естествен предмет, по форма подобен на шийка'

р. **шейка** –

б. **шийка (на матка)**

с. –

XV. 1. 'част от изкуствен предмет, по форма подобен на езиче'

р. **язычок (замка, ботинка)**

б. **езиче (на брава)**

с. **језичак (земље, огња)**

с. **језичац (звона, на кантару)**

2. 'естествен предмет или част от естествен предмет, по форма подобен на езиче'

р. **язычок** –

б. **езиче** –

с. **језичац (разне врсте трава)**

Семантичният механизъм на номинативните метафори се състои в замяна на родовата сема (архисемата) на първичното значение с нова във вторичното при запазване на видовите семи. Родовата сема е понятие за клас предмети, в който е възможен подклас, формиран от видовата сема. Семантичният механизъм има универсален характер и създава възможност по принцип да се образуват номинативни метафори в тази лексикална микрогрупа. Конкретното му действие обаче в отделните езици, а тук в трите близкородствени — руски, сръбски и български, създава прилики и разлики в рамките на семантиката на отделните лексикални единици. Част от думите съвпадат в номинативнометафоричните си значения, например р. **головка (чеснока)** = б. **главичка (чесън)** = с. **главица (лука)**.

Разликите в разглежданото значение могат да бъдат семасиологични и ономасиологични. Например, думи-еквиваленти в първичните си значения могат да се различават във вторичното си само количествено — в по-широкия или по-тесния референтен обхват на номинативната метафора: р. **головка булавки, сапога, чеснока, мака** — б. **главичка на карфичка, чесън** — с. **главица чиоде, лука, мака, брда, брега** или качествено — като се метафоризират различни названия, р. **спинка (+)** — б. **гръбче (-)** и — с. **леђанца (-)**, при възможност в български и сръбски език да се метафоризират изходните неумалителни названия, например с. **леђа (ормара, менице, планине)**, б. **гръб (на здание)**.

Ономасиологично едно и също номинативнометафорично значение може да се изразява с различни части на тялото в отделните езици: в руски език **ножка циркуля** (умалително име), в български — **рамо на пергел**, в сръбски — **крак шестара** (неумалително). В рамките на отделните славянски езици може да се говори за степени на прилика и разлика във възможностите да бъдат използвани такива резерви на вътрешноезиковата номинация, каквито са диминутивите, и езиците да бъдат характеризирани типологично, както това се прави в статията на Легурска, Златанов 1985.

От факта, че умалителните имена в руски език се използват по-често в сравнение с българския, следва и тяхното по-често използване като средство за вторична номинация в сравнение с българския и възможността им да се лексикализират в по-голяма степен в руския език в сравнение с българския. Получените метафори са източник на омонимия в дадения език, например **глазок двери**, **аппарата** или повторно назовават онзи денотат, който се именува от неумалителното име, като добавят семата 'малък размер', например, **горлышко сосуда** и **горло сосуда**. Разгледаният лексикален материал дава възможност да се направи допускането, че номинативните метафори, изразени с умалителни названия за части на тялото, са характерни в по-голяма степен за руския език в сравнение със сръбския и още в по-малка степен за българския.

В някои случаи значението "умалителност" се преплита със значението "единичност — множественост". Това се отнася обикновено за събирателни и сборни съществителни (т.е. те не са от групата "части на тялото"), от които с помощта на суфикси с умалително значение се образуват деривати със значение 'отделен предмет от множество еднородни предмети', например б. **сламка**, **тревичка**, с. **сламка**, **травка**, р. **травка**. При някои думи, обозначаващи растения, наставката с умалително значение може да образува думи със значение 'отделно, единично зърно от плода на съответното растение' (Костов, 1960), например б. **дрянка**, **глогинка**, с. **дренак/дрењак**. В български **трънка** означава както единично зърно от плода, така и самия плод.

Умалителните имена — названия за части на тялото, стават средство за изразяване на три метонимични значения: 'ястие от частта на тялото' б. **(агнешка) главичка**, **(пилешки) дробчета**, **(свински) крачета**, **шийки**, **чревца**, с. **цревца**, **(јагњеће) ножице** (в руския значението не се изразява с умалителни), 'част от дреха, съответстваща на тази част на тялото' р. **плечико** 'подпльнка' и 'заболяване на частта на тялото' б. **главичката**, **стомахчето**, **нервичките** (можем да го наречем метонимична употреба за разлика от метонимичното значение).

Образните метафори са представени с единични случаи в дадената лексикална група, сравни: 'сексапилна млада жена' **бъбрече** (при възможност същото значение да се изрази метафорично с умалителни имена от други групи — **бадемче**, **орехче**, **бонбонче**). Подобна употреба се наблюдава и в сръбски, сравни: 'ласкаво обръщение' **срдашче моје** и възможност същото значение да се изрази с неумалителната форма на думата — **срце моје**.

От всичко казано дотук следва, че частите на тялото и техните умалителни са постоянен източник за вторично назоваване в трите ези-

ка — рускиja, бългaрскиja и србскиja, макар и в различна степен, и това явление е широко представено и в други европeјски езици, например, в италианскиja (Тейлър 1992, 148).

Характерна особеност на србскиja език е широко развитата дублетност на формите, която се наблюдава и при диминутивите. Според някои автори дублетите от типа **ручица/рукица** са напълно еднозначни (Станојчић, Поповић 1992, 132), подобно на формите **грлице/гроце, окце/ошце** (Стакић 1996, 155). Други автори обаче смятат (Стакић 1996, 154), че при повечето дублети съществува семантична диференциация и по този начин езикът сам ги отстранява. Срв. с. **ножица** 1. умал. и ласк. от крак (1,2,3); 2. в. **ножац** и **ногица** умал. и ласк. от крак (1,2), обикновено за крак на малко дете; **грлић** 1. стеснена горна част на бутилка 2. горен край на цев на пушка и **гроце/грлице** умал. от гърло.

От направения анализ става ясно, че дори в близкородствени езици, каквито са бългaрскиja, рускиja и србскиja, съществуват достатъчно сложни проблеми в адекватното представяне на семантиката на диминутивите. Необходимост от подобно съпоставяне възниква във връзка със съставянето на двуезични речници. В досега издадените няма единство в представянето на този тип имена.

Така например, В РБР **ножка** е представена като омонимия:

ножка 1 — Умал. от нога

ножка 2 — 1. Крак (на мебел, съд и пр.); **ножка стола** крак на маса.

2. Стебло, дръжка, краче (на гъба).

3. (спец.) Бедро, крак, рамо на буква (на пергел и др.).

4. Пета, основа, корен (на зъб от зъбно колело).

5. Тяло на типа (печатарска буква).

В МАС (т. II, 1983, 507) **ножка** се представя като полисемия.

В Сербскохрватско-руссий словарь на И.И.Толстой същата дума е представена като полисемия:

ножица 1) *уменьш.* ножка; 2) ножка (*стула, стола, шкафа и т.п.*); 3) *мн.* **ножице** I *тех.* подножье.

В този речник липсва дублетната форма **ногица**.

В Сърбохрватско-бългaрски речник на А. Игов дублетните форми присъстват, но тълкуването им е неточно и непълно:

ногица *ум.* краченце

ножица *ум.* малък крак, краче

Предлаганата семантична матрица до голяма степен би улеснила авторите на двуезични речници в адекватното и изчерпателното тълкуване на лексемите. Чрез нея може да се фиксират типовете многозначност и тяхната реална реализация във всеки отделен език. При изготвяне на отделната статия в двуезичния речник семантичната

еквивалентност между думите в изходния и преводния език се установява на базата на съвпадане на тълкуванията на първичните им значения. Еквивалентостта на вторичните значения, при наличие на такава, се установява също на базата на съвпадане на тълкуванията на съответните вторични значения; търсенето на преводни еквиваленти става в рамките на установената семантична еквивалентност.

Степента на лексикализация на всеки диминутив също е значима за практиката на двуезичния речник. Смятаме, че е важно наличието на онези дублетни форми, които развиват различни вторични значения. Тъй като става въпрос за речници, които са предназначени за хора, които не са носители на съответния преводен език, изборът на най-подходящия вариант не може да се основава на езиковия усет на читателя. Този би трябвало да се опира на дълбокото познаване на речевата практика на изходния език от страна на съставителя. Ясно е, че в речниците би следвало да присъстват всички форми, които са в процес на лексикализация на значението, независимо от това на какъв етап е този процес.

За степените на лексикализация различните изследвачи на проблема предлагат различни схеми. Така например, И. Червенкова (1961, 58) определя два етапа: пълна лексикализация, когато диминутивът напълно е изгубил умалителното си значение и е престанал да бъде умалителна форма, и частична лексикализация, когато диминутивът обединява умалителното и неумалителното си значение. И. Грицкат (1995, 9) разграничава три етапа на лексикализация: напълно завършена, често с преход към терминологията; частична лексикализация; още неизгубена умалителност, но с елементи на поетична и архаизирана умалителност или с насоченост към лексикалното значение 'младо същество'.

За авторите на двуезични речници е особено важно да разграничат случаите, когато диминутивът обозначава различен денотат от назовавания с неумалителното име, а също и случаите на неговата частична лексикализация.

ЛИТЕРАТУРА:

- Апресян 1995: Ю.Д.Апресян. Интегральное описание языка и системная лексикография. В: Избранные труды .Т. 2, М., 1995.
- Васева 1975: И. Васева. Уменьшительные существительные в русском и болгарском языках. В: Вопросы обучения русскому языку и литературе в болгарской школе, IV, София, 1975.
- Грицкат 1995: И. Грицкат, О неким особеностима деминуције. В: Јужнословенски филолог, LI, Београд 1995, стр. 1-30.

- Костов 1960: К. Костов, Умалителни съществителни със значение на единичност в български език. В: Български език, кн. 2–3, стр. 220–223.
- Легурска 1984: П. Легурска. Тематическая группа и типы полисемии предметных имен (на материале русского и болгарского языков). В: Болгарская русистика, 1984, № 5, 31–39.
- Легурска, Златанов 1985: П. Легурска, И. Златанов, Номинативна метафора (върху материал от славянските езици). В: Съпоставително езиковедие, 1985, кн. 4, 12–26.
- Спиридонова 1999: Н. Ф. Спиридонова, Русские диминутивы: проблемы образования и значения. В: Известия АН. Серия литературы и языка, том 58, № 2, с. 13–22.
- Стакић 1996: М. Стакић, Деривациони морфонолошки дублети у српском језику. В: Српски језик. Зборник у част проф. Живојина Станојчића, бр. 1–2, Београд, 1996, стр. 149–162.
- Станојчић, Поповић 1992: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд, Нови Сад.
- Тейлър 1992: Taylor J. R. Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory. Clarendon Press, Oxford, 1992.
- Червенкова 1961: И. В. Червенкова, О лексикализации уменьшительных существительных в современном русском языке. В: Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1961, №2, 49–59.

ИЗПОЛЗВАНИ РЕЧНИЦИ:

- А. Игов, Србохрватско-български речник, С., 1978.
- И.И.Толстой, Србскохрватско-русский словарь, Москва, 1976.
- МАС: Словарь русского языка, т. I–IV, Москва, 1981–1984.
- РБР: Руско-български речник (под ред. на С. Влахов и Г. А. Тагамлицка), София, 1986.
- Речник српскохрватскога књижевног језика, I–VI, Матица српска, Матица хрватска, Нови Сад, Загреб 1967–1976.
- М. Benson, Srpskohrvatsko-engleski recnik, Beograd, 1993.